

<http://dx.doi.org/10.16926/cd.2024.01.01>

STANISŁAW ULIASZ

Uniwersytet Rzeszowski

<https://orcid.org/0000-0002-1195-3259>

TEMAT KRESOWY W DWUDZIESTOLECIU I JEGO MODELOWE REPREZENTACJE

Jak cytować [how to cite]: Uliasz S., *Temat kresowy w Dwudziestoleciu i jego modelowe reprezentacje*, „Czytanie Dwudziestolecia” 2024, nr 1, s. 13–31.

Streszczenie

Temat kresowy w odniesieniu do polskiej literatury lat 1918 – 1939 był opisywany zarówno w ujęciach okazjonalnych (zwłaszcza z perspektywy „widzenia bliskiego”), jak również z perspektywy „widzenia dalekiego”. Jednak w mniejszym stopniu zwracano uwagę na kwestię typologicznego uporządkowania literatury osadzonej w realiach i mitach wschodniokresowych, tak przecież istotnych w okresie II Rzeczypospolitej. Niniejszy artykuł stanowi propozycję spojrzenia na literaturę tego czasu poprzez wyróżnienie reprezentatywnych opowieści o „Kresach”. Bliższą charakterystykę uzyskały następujące formy opowieści: opowieść o wspólnocie cierpiących i wygnańców, opowieść o Kresach jako szańcu polskości, opowieść o świecie arkadyjskim, opowieść o wielostylowej i wielogłosowej wspólnocie kresowej. W toku przeprowadzanych analiz obserwowano i eksponowano wewnętrzną dynamikę przedstawień opisywanego świata w obrębie modelowych reprezentacji. W polskiej literaturze międzywojennej pozornie istnieje jednorodny model opowieści o Kresach, który w rzeczywistości jest jednak wielce zróżnicowany. W końcowej części artykułu wskazano na zbiór problemów badawczych, których uwzględnienie przyniesie pełniejsze odczytanie nurtu kresowego w literaturze tego czasu.

Słowa kluczowe: temat jako kategoria badawcza, serie tematyczne, emigracja wyobraźni, kontrowersje wokół pojęcia „Kresy”, kresowy dyskurs literacki, typologia kresowych opowieści/narracji, literatura polska lat 1918–1939.

1. Temat jako kategoria badawcza

Wiesława Tomaszewska, w książce poświęconej prozie Włodzimierza Odojewskiego, przeprowadziła dość skrupulatną analizę kategorii tematu literackiego, eksponując te elementy, które zawierają *constans* referowanych przez nią definicji. W sposób zdecydowany wiążą one temat ze stroną treściową dzieła, przypisując mu główną funkcję w jej organizacji¹. Temat jest zwykle traktowany jako podstawowa myśl, komponująca i skupiająca zarówno całość treściową dzieła, jak i poprzez nią ukształtowanie formalne utworu, które wzmacnia elementy treściowe (motyw, wątek, ideę czy tytuł). Niejednokrotnie temat przejawia się pod postacią „subtematów”, czyli składowych części tematu głównego, podporządkowanych jakiejś nadrzędnej kategorii². Warto ponadto w tej syntetycznej charakterystyce tematu zwrócić uwagę na niektóre ustalenia z zakresu tematologii³. Wokół tematu jako swego rodzaju zasady organizującej powstaje i rozwija się jakiś świat przedstawiony. Temat niejako tkwi również w sąsiedztwach literatury, tj. np. w stylach i konwencjach zachowań czy w formach dyskursywnych (np. pamiętniki, testamenty polityczne, wypowiedzi publicystyczne). Janina Abramowska postrzega temat jako „względnie stały układ sensów, odnoszących się do rzeczywistości pozaliterackiej”⁴. Wskazane rozumienie tej kategorii uzmysławia fakt, że temat pełni wobec tekstu literackiego rolę „struktury głębokiej”; stanowi istotę przeżycia określającego zarówno osobowość twórcy, jak i sam utwór literacki, gdyż wskazuje na fakt swoistego „przekładu” tematu funkcjonującego w danej epoce (w jakimś konkretnym czasie historycznym) na język literatury.

2. Temat kresowy w Dwudziestoleciu – wstępne rozpoznanie

Temat kresowy w prezentowanym tu ujęciu dotyczy Kresów wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej i bywa określany wymiennie jako „temat wschodni”⁵. Najogólniej rzecz ujmując, to czas wydarzeń rozgrywających się w przestrzeni

¹ Zob. W. Tomaszewska, *Metafizyczne i religijne. Problem subtematu w dziele literackim na przykładzie prozy kresowej Włodzimierza Odojewskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2011, s. 343.

² Tamże, s. 353.

³ Zob. E. Wiegandt, *Austria felix, czyli o micie Galicji w prozie współczesnej*, [w:] *Modele świata i człowieka. Szkice o powieści współczesnej*, red. J. Świąch, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1985, s. 116–117.

⁴ J. Abramowska, *Serie tematyczne*, [w:] *teższe, Powtórzenia i wybory. Studia z tematologii i poetyki historycznej*, Rebis, Poznań 1995, s. 17.

⁵ Zob. J. Jarzębski, *Exodus (ewolucja obrazu kresów po wojnie)*, [w:] *tegoż, W Polsce, czyli wszędzie. Szkice o polskiej prozie współczesnej*, PEN, Warszawa 1992, s. 129.

pomiędzy Polską historyczną a Polską etniczną⁶; to okres, gdy uwidaczniają się jeszcze „resztki jagiellońszczyzny”⁷, ale równocześnie coraz bardziej nad „Kresami” intensyfikuje się „cień miecza Damoklesa”⁸, to dostrzegany wówczas „dramat pomniejszania” granic ojczyzny⁹, które kształtowały się ponownie po 123 latach zaborów w czasie I wojny światowej, w tle „krwawej topieli rewolucji”¹⁰ bolszewickiej na Kresach, w okresie zmagañ wojny polsko-bolszewickiej i na mocy postanowień traktatu ryskiego. Zasygnalizowane zjawiska uwidaczniają się również w sposobach rozumienia pojęcia „Kresy”.

Kresy w polskiej świadomości są wciąż obecne, są niewątpliwie częścią kodu kulturowego Polaków, oznaczając przede wszystkim ziemie wschodnie Rzeczypospolitej, chociaż ich zasięg geograficzny nie został nigdy dokładnie określony¹¹. Dla generacji wychowanych przed I wojną światową Kresy obejmowały również Mińszczyznę, Braclawszczyznę oraz Kijowszczyznę, czyli sięgały granicy sprzed roku 1772¹². Z kolei dla ludzi wychowanych w Polsce międzywojennej Kresy obejmowały obszary między granicą wytyczoną traktatem ryskim a Niemnem, Bugiem i Sanem, stanowiąc „na pół sformalizowaną nazwę sześciu województw nadgranicznych, od wileńskiego po stanisławowskie [...]”¹³, odróżniając

⁶ Zob. *Między Polską etniczną a historyczną*, red. W. Wrześniński, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1988.

⁷ J. Stempowski, *Etapy pewnego odwrotu* (1960), [w:] tegoż, *W dolinie Dniestru. Pisma o Ukrainie*, wybrał, opracował, postowiem i przypisami opatrzył A.S. Kowalczyk, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 2014, s. 342.

⁸ Zob. E. Czaplejewicz, *Królestwo różnorodności*, [w:] E. Czaplejewicz, E. Kasperski, *Literatura i różnorodność. Kresy i pogranicza*, DiG, Warszawa 1996, s. 11. Autor uważa, iż jednym z paradoksów kresowych jest fakt, iż cała kultura Kresów rozwijała się niemal od początku w konfrontacji z ciągłym zagrożeniem egzystencjalnym, jakby „w cieniu miecza Damoklesa”, przy czym świadomość zagłady przyjmowała kulturotwórczy charakter. Jest przeto rzeczą zrozumiałą – konkluduje badacz w innym miejscu – że w literaturze kresowej uobecniają się tony kassandra oraz nasycenie świadomością nieuchronnej „klęski nadciągającej z wyroku Losu na świat Kresów”. Zob. E. Czaplejewicz, *Czym jest literatura kresowa?*, [w:] *Kresy w literaturze. Twórcy dwudziestowieczni*, red. E. Czaplejewicz, E. Kasperski, Wiedza Powszechna, Warszawa 1996, s. 27 i 31.

⁹ Zob. J. Kolbuszewski, *Dramat pomniejszania granic*, „Odra” 1989, nr 11.

¹⁰ Zob. M. Wańkiewicz, *Czerwień i amarant. Szczenięce lata. Opierzona rewolucja*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1974, s. 129.

¹¹ Zob. P. Eberhardt, *Kresy Wschodnie – granice, terytorium, ludność polska*, [w:] *Europa nieprowinjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa – Londyn 1999, s. 29.

¹² Zjawisko pokoleniowego zróżnicowania w postrzeganiu Kresów zostało ukazane przez Hannę Dylągową, zob. tejsze, *Kresy wschodnie we wspomnieniach*, [w:] *Europa nieprowinjonalna...*, s. 156–161.

¹³ Zob. R. Kiersnowski, *Kresy przez małe i wielkie „K” – kryteria tożsamości*, [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, red. K. Handke, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 1997, s. 112.

się od kresów głębokich, „mohortowych”, które traktowano wówczas jeszcze jako kresy właściwe, chociaż utracone. Owe dalekie rubieże Rzeczypospolitej uzyskiwały w literaturze polskiej wciąż wymowną aurę emocjonalną; to kresy „ciche, puste, zdławione, wyludnione, wymordowane, wysiedlone [...] od Macierzy oddarte i z kart wykreślone”¹⁴. Rozbudowywana aksjologia przestrzenna pomagała krzewić swoiste „dogmaty uczuciowe”, np. Zofia Kossak-Szczucka postrzegając „Kresy” jako „bogate, stare, piękne słowo”, zawierające w sobie „obszar i przestrzenność, bezkres równin falujących, oddalenie od świata i wicher stepowy [...], treść ojczyźnej ziemi, jej barwę, kształt i woń”¹⁵. Zauważyć trzeba, iż wiele motywów literackich, konstytuujących za sprawą tradycji literackiej obraz kresów „mohortowych”, jak np. motyw bezkresnych stepów ukraińskich, kresowej oddali i w ogóle odległych i rozległych kresów zostały w okresie międzywojennym „przeszczepione” na znacznie skurczony w znaczeniu równoleżnikowym, a rozszerzony w sensie południkowym pas „Nowokresów”¹⁶. Równocześnie w okresie II Rzeczypospolitej pojawiały się zgoła odmienne sposoby charakteryzowania tej nazwy, która była wyrazem „godnym chaotycznej, przejściowej epoki, nosząca w sobie pojęcie dowolnego skracania się, ściągania się lub rozszerzania – w miarę potrzeb jednego narodu na ziemiach trzech narodów”¹⁷, łątwo prowadząc do niwelowania bogactwa i różnorodności wielojęzycznej i wielokulturowej mozaiki tego obszaru. Równie często posługiwano się nazwą „ziemie wschodnie” czy województwa wschodnie, eksponując w ten sposób państwowe wysiłki integracyjne w latach dwudziestych i trzydziestych¹⁸.

¹⁴ M. Rodziewiczówna, *Lato leśnych ludzi* (1920), Książka i Wiedza, Warszawa 1995, s. 135.

¹⁵ Z. Kossak-Szczucka, *Pożoga. Wspomnienia z Wołynia 1917–1919* (1922), Księgarnia św. Jacka, Katowice – Cieszyn 1990, s. 297–298.

¹⁶ Zob. R. Kiersnowski, *Kresy przez małe i wielkie „K”...*, s. 112–113. W. Paźniewski zauważył, iż „wyobraźnia kulturalna Polaków nadal karmi się i hula po szerokich przestrzeniach jagiellońskich, które pod względem politycznym skurczyły się w okresie międzywojennym, zaś po Jaltce praktycznie przestały istnieć jako zbiorowisko realiów”. Tenże, *Gramatyka rozproszenia*, Wydawnictwo i Agencja Autorska Offmax, Sosnowiec 1995, s. 123.

¹⁷ K. Skirmuntt, *Idea jagiellońska a polityka kresowa*, Lux, Wilno 1925, s. 5.

¹⁸ Pojęcie „Kresy” (i to najczęściej „Wschodnie”, choć nie brak w tradycji odniesień do kresów zachodnich, północnych czy południowych) stawało się niejednokrotnie przedmiotem interdyscyplinarnych opisów i analiz, zmierzających do charakterystyki zawiłości styków kultur. Nie wszyscy też badacze postrzegali je jako supernazwę (arcykategorię) – tak np. w *Historii literatury kresowej* B. Hadaczka – nie do zastąpienia przez żadne inne. Leksem ten budził ponadto często negatywne skojarzenia w rozumieniu litewskim czy ukraińskim. W polskim piśmiennictwie po okresie fascynacji i wypełniania „białych plam”, następował czas „dekonstrukcji” i postkolonialnej lektury. Od pewnego czasu coraz częściej spotykamy się z konwencją zapisu tej nazwy w cudzysłowie jako „Kresy”, co zapewne jest przejawem dystansu względem przedmiotu badań, stając się równocześnie oznaką wielorakości problemów i swoistym skrótem myślowym złożoności tematyki wschodniej w polskiej literaturze.

Z perspektywy „widzenia bliskiego”¹⁹ literacki temat kresowy w okresie II Rzeczypospolitej opisywali okazjonalnie Julian Krzyżanowski²⁰, Stefan Kołaczkowski²¹, Kazimierz Czachowski²², Stanisław Estreicher²³, Stanisław Łempicki²⁴, Jarosław Iwaszkiewicz²⁵, Otto Forst Battaglia²⁶, Ignacy Fik²⁷. Jednakże właściwą rangę tego tematu dostrzec można bardziej z perspektywy „widzenia dalekiego”, gdy zwracamy baczniejszą uwagę na zjawiska determinujące „kres Kresów” w wymiarze politycznym, poczynając od postanowień traktatu ryskiego (1921 rok) przez wydarzenia, których znakiem rozpoznawczym jest data 17 września 1939 roku, rzeź wołyńską (1943–1945), aż przynajmniej do politycznych decyzji, jakie zapadły w 1945 roku w czasie konferencji jałtańskiej. Ujawniają się bowiem w literaturze towarzyszące procesowi utraty charakterystyczne „serie tematyczne”²⁸, których wspólnym mianownikiem stają się „emigracja wyobraźni”²⁹ oraz kwestia dziedzictwa Kresów wraz z konstytuującą się ich mapą mentalną. Tytułem przykładu niech będzie temat (subtemat) kraju lat dziecińczych/domu w kresowej literaturze międzywojennej oraz motyw dzieciństwa po Jałcie, wpisujący się w tę samą „serię tematyczną”. Również znamienne jest, że

¹⁹ Formuły „widzenie bliskie” i „widzenie dalekie” zostały przejęte z rozważań S. Burkota, zob. tenże, *Proza XX-lecia międzywojennego z perspektywy współczesnej*, „Miesięcznik Literacki” 1978, nr 9, s. 91.

²⁰ Zob. J. Krzyżanowski, *Literatura pamiętnikarsko-podróżnicza*, „Przegląd Warszawski” 1923, nr 25, s. 100–103.

²¹ Zob. S. Kołaczkowski, *Literatura kresów polskich. Powieść i pamiętniki*, „Przegląd Warszawski” 1925, nr 50, s. 156–157.

²² Zob. K. Czachowski, *Obraz współczesnej literatury polskiej 1884–1933*, t. 3: *Ekspresjonizm i neorealizm*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, Lwów 1936, s. 181 oraz tenże, *Maria Rodziewiczówna na tle swoich powieści*, Wydawnictwo Polskie R. Wegner, Poznań [1935], s. 200–201.

²³ S. Estreicher był m.in. autorem *Przedmów do Pożogi* (1922) Z. Kossak-Szczuckiej oraz do *Burzy od Wschodu* (1925) M. Dunin-Kozickiej.

²⁴ Zob. S. Łempicki, *Udział ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w piśmiennictwie polskim*, „Pamiętnik Literacki” 1936, nr 2, s. 390–401. Ten numer „Pamiętnika Literackiego” niemal w całości został poświęcony problematyce kresowej.

²⁵ Zob. J. Iwaszkiewicz, *Niewiasty kresowe*, „Wiadomości Literackie” 1926, nr 5, s. 5. Autor omawiał *Pożogę* Z. Kossak-Szczuckiej, *Burzę od Wschodu* M. Dunin-Kozickiej oraz *Na ostatniej płacówce* Elżbiety z Zaleskich Dorożyńskiej.

²⁶ Zob. O.F. Battaglia, *Katolickie piśmiennictwo w Polsce niepodległej*, [w:] *Udział twórczości katolickiej w dzisiejszej literaturze świata. Zbiorowy zarys monograficzny*, t. 2, przeł. J. Birkenmajer, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1935, s. 90–94, 150.

²⁷ Zob. I. Fik, *Dwadzieścia lat literatury polskiej (1918–1938)*, [w:] tegoż, *Wybór pism krytycznych*, oprac. A. Chruszczyński, Książka i Wiedza, Warszawa 1961, s. 494–495, 498.

²⁸ Zob. J. Abramowska, *Serie tematyczne*, s. 34–52.

²⁹ Zob. J. Błoński, *Bezlądne rozważania starego krytyka, który zastanawia się, jak napisałby historię prozy polskiej w latach istnienia Polski Ludowej*, „Teksty Drugie” 1990, nr 1, s. 16.

kresowe porewolucyjne opowieści z lat 20. i „pojałtańskie narracje migracyjne”³⁰ mogą być charakteryzowane w identycznej „serii tematycznej”, obfitującej w sémantykę ekspatriacji.

Jednak niektórzy badacze wyrażają sceptycyzm względem wartości poznawczych kresowego dyskursu literackiego w kulturze polskiej, gdyż – jak twierdzą – jest wybitnie zmityzowany, wyróżniając się równocześnie znacznym ładunkiem emocjonalnym i przedawkowaniem piękna³¹. Problem w tym, iż w polskiej literaturze międzywojennej pozornie istnieje jednorodny model opowieści o Kresach; w rzeczywistości jest on jednak wielce zróżnicowany już dlatego, że należy pamiętać o literaturze kresowej w znaczeniu wąskim i literaturze w znaczeniu szerokim. W tym pierwszym znaczeniu Kresy zostają nazwane i wyrażone wprost, jawiąc się często jako problem; z kolei w znaczeniu szerszym wiele utworów co prawda posługuje się przestrzenią Kresów, ale ich autorzy „z faktu tego nie czynią problemu. Kresy występują wówczas trochę tak, jak gdyby nie wiedziały, że są Kresami”³². Jawią się przeto jako motyw, symbol, metafora, obraz (by tylko wymienić twórczość Bolesława Leśmiana, Brunona Schulza czy Czesława Miłosza). Natomiast odwołując się do przypomnianych na wstępie niniejszych rozważań ustaleń terminologicznych z zakresu tematologii, trzeba zauważyć, iż temat Kresów pojawia się w tym czasie pod postacią kilku znaczących „subtematów”, traktowanych jako specyficzne formy opowieści³³, które posiadają niejednokrotnie wewnętrzną dynamikę przedstawień opisywanego świata.

³⁰ Nawiązuję tu do formuły autorstwa Kingi Siewior. Zob. teŹże, *Wielkie poruszenie. Pojałtańskie narracje migracyjne w kulturze polskiej*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 2018.

³¹ Zob. H. Gosk, *Polski dyskurs w niefikcjonalnych zapisach międzywojennych. Próba lektury w perspektywie postcolonial studies*, [w:] *Dwudziestolecie 1918–1939. Odkrycia, fascynacje, zaprzeczenia*, red. A.S. Kowalczyk, T. Wójcik, A. Zieniewicz, Elipsa, Warszawa 2010, s. 231–232. Autorka nawiązuje do pracy D. Beauvois pt. *Trójkąt ukraiński* (2005) oraz do rozprawy B. Bakuły *Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego* (2006). Badaczka używa „pojęcia «Kresy» na oznaczenie wschodnich województw II Rzeczypospolitej ze świadomością, że jest produktem polskiego dyskursu władzy o cechach kolonialnych” – tamŹe, s. 232. W tym kontekście warto przypomnieć także wcześniejszą wypowiedź D. Beauvois pt. *Moja przygoda z Kresami*, „Ruch Literacki” 1989, z. 4/5. Z późniejszymi tekstami francuskiego historyka oraz z wykreowanym przez niego mitem o „polskich kolonizatorach Kresów” merytorycznie polemizuje S.S. Nicieja – zob. jego esej pt. *O „kresomanii” i „kresofobii”*, [w:] tegoŹ, *Kresowa Atlantyda. Historia i mitologia miast kresowych*, t. 19, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2023, s. 5–18.

³² E. Czaplejewicz, *Czym jest literatura kresowa?*, s. 56.

³³ Terminy „narracja”/„opowieść” pojawiają się w tym artykule w znaczeniach, jakie nadaje się im w czasach obecnych. Zob. J. Jeziorska-Haładyj, *Opowiadanie i oddziaływanie*, [w:] *Wiek teorii. Sto lat nowoczesnego literaturoznawstwa polskiego*, red. nauk. D. Ulicka, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 2020, szczególnie s. 331–333.

W toku wieloletniej obserwacji tematu kresowego³⁴ skłaniam się ku wyodrębnieniu następujących opowieści/narracji:

- 1) opowieść o wspólnocie cierpiących i wygnańców,
- 2) opowieść o Kresach jako szańcu polskości,
- 3) opowieść o świecie arkadyjskim,
- 4) opowieść o wielostylowej i wielogłosowej wspólnocie kresowej.

3. Opowieść o wspólnocie cierpiących i wygnańców

Materiał tematyczny znacznej grupy utworów wypełniają czasy pożogi rewolucyjnej i I wojny światowej oraz wojny polsko-bolszewickiej na obszarach kresowych. Przedstawiane są najczęściej pogromy polskich dworów i rezydencji wraz z otaczającymi je ogrodami i parkami, a ponadto rozterki ludzi „poszarpanych granicami” w wyniku traktatu ryskiego. W literaturze tego okresu pojawiają się w odniesieniu do Kresów charakterystyczne zestawy obrazowe: kraina zgliszcz i mogił, kraina brocząca krwią. Literatura kresowa przynosi istotnie zapis cierpienia i obraz apokaliptycznych zniszczeń³⁵. Wielu twórców wykorzystuje figurę drogi krzyżowej o rodowodzie mesjanistycznym, rozbudowuje poetykę skargi strasznej³⁶, a na kartach opowieści wspomnieniowych, autorstwa zazwyczaj „niewiast kresowych”, ukazany jest – w konwencji *quasi*-judeochrześcijańskiej – obóz krzywdzicieli, który terroryzuje i upokarza, rani i zabija, głodzi i zsyła do więzień przedstawicieli różnych warstw, narodów, wyznań; realizują się „piekło moralne” i wynaturzenia człowieka³⁷. „Okrutny walec historii zmiażdżył –

³⁴ Zob. S. Uliasz, *Literatura Kresów – kresy literatury. Fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*, Wydawnictwo WSP, Rzeszów 1994 (przekład na jęz. ukraiński: *Literatura pogrannicja – pogrannicja literatury: (fenomen schidnich Kresiv u polskij literatury mizvoennogo dvadcatilittja)*, Wyd. Nacionalnij Universitet im. Tarasa Szewczenki, perkl. R. Radisevs'kogo, Kiiw 2011); tenże, *Problem Kresów w literaturze polskiej lat 1918–2018. Znaczące perspektywy interpretacyjne*, „Tematy i Konteksty” 2018, nr 8, s. 17 – 42 (wersja angielskojęzyczna: *Kresy (Polish Eastern Borderlands) in Polish Literature of 1918–2018. Significant Interpretative Perspectives*, „Tematy i Konteksty” 2020, nr 1, s. 335–363); tenże, *Opowieść Jerzego Stempowskiego o „Kresach”. Rekonesans badawczy*, „Studia Filologiczne UJK” 2020, t. 33, s. 477–496.

³⁵ Zob. K. Dybiak, *Tematy kresowe w XX-wiecznej literaturze polskiej*, [w:] *Europa nieprowincjonalna...*, s. 165.

³⁶ W aktualizowanej tradycji pojawiają się *Skargi Jeremiego* Kornela Ujejskiego wraz z sentencją: „My już bez skargi nie znamy śpiewu / Wieniec cierniowy wrósł w naszą skroń”.

³⁷ M.in. w *Pożodze* Z. Kossak-Szczuckiej krystalizuje się – zauważa J. Olejniczak – wątek „świetałologiczny”, który będzie odtąd wciąż obecny w polskiej literaturze. Zob. tenże, *Posłowie*, [w:] Z. Kossak-Szczucka, *Pożoga...*, s. 304.

konkluduje Krzysztof Dybciak – kulturę wielu narodów między Rygą a Odessą [...] w skali nie znanej zachodniej Europie³⁸.

W wielu utworach o tematyce kresowej z lat 20. dominuje nie tylko poetyka skargi, ale i lamentu pod adresem Macierzy, która miała porzucić Kresowców w sytuacji, jaką stworzyła nowa granica w myśl postanowień traktatu ryskiego. W utworze Anny Zahorskiej pt. *Prawdaż, to Polsko?* (z tomu *Dniom zmartwychwstania*, 1921) czytamy: „Porzuciła nas matka ojczyzna...”, „My niewysłuchani / Twoją zwycięską stopą odepchnięci – My krwią męczeńską dla Ciebie oblani – / Powstańcy z kresów i unicy święci?!³⁹”.

Z kolei np. u Marii Rodziewiczówny w *Niedobitowskim z granicznego bastionu* uaktywnia się tonacja elegijno-epitafijna:

W kościele jako tako skleconym był ołtarz i połatana podłoga [...] w końcu nabożeństwa chropowate głosy śpiewające: – Święty Boże, święty mocny, święty a nieśmiertelny – zmiłuj się nad nami. Było coś wstrząsającego w tym głosie garstki pozostałych Polaków, co doczekali się na tych rubieżach wskrzeszenia ojczyzny [...]. Dawidową skargę powtarzała każda dusza, każde serce, zburzona świątynia, spalone ludzkie gniazda, ziemia niszczone, wszystkie sieroce i wdowie serca, bólem wielmożne⁴⁰.

Literatura wspomnieniowa tego czasu, ukazując „wspólnotę zgryzoty” i wspólnotę wykorzenionych, przeobrażała się w literaturę żalobną przedstawiającą swego rodzaju inskrypcje nagrobne (domostwa i świątynie są nie tylko zrujnowane, ale i zbezczeszczone); powstaje opowieść o ludziach „bólem wielmożnych”, doświadczających zarazem cierni i chwały. Teksty kresowe zaczynają „przemawiać językiem rozpadu”. Organizujący tę opowieść dyskurs martyrologiczny, bliski w tym nurcie dyskursowi katastroficznemu⁴¹, pozwala tezę Jerzego Kwiatkowskiego o „jasnej” tonacji pierwszego dziesięciolecia Międzywojnia ujmować w wielkim cudzysłowie; ten nurt literatury kresowej posługuje się zdecydowanie już wówczas tonacją „ciemną”, słynne wersy Jana Lechonia „A wiosną niechaj wiosnę, nie Polskę zobaczę” brzmią w kontekście tego nurtu jak dysonans⁴².

³⁸ K. Dybciak, *Tematy kresowe...*, s. 165. Zob. także N. Davies, *Un monde bouleverse*, [w:] *Les confins de l'ancienne Pologne. Ukraine, Lituanie, Biélorussie XVI–XX siècles*, ed. D. Beauvois, Presses Universitaires de Lille 1988, s. 15.

³⁹ Zob. kontekstualną analizę tego wiersza oraz opis motywu „przekleństwa Kainowego”, który uobecnił się w literaturze kresowej poświęconej „współbraciom z Miśszczyzny” – S. Uliasz, *Literatura Kresów...*, s. 77–82.

⁴⁰ M. Rodziewiczówna, *Niedobitowski z granicznego bastionu* (1926), Krajowa Agencja Wydawnicza, Białystok 1991, s. 45 i 85.

⁴¹ Zob. A. Fiut, *Wielkie Księstwo Litewskie: między utopią a nostalgią*, [w:] *Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. T. Bujnicki, K. Stępnik, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2005, s. 15. Zob. także E. Dutka, *Próby topograficzne. Miejsca i krajobrazy w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014, s. 123.

⁴² Zob. S. Uliasz, „Jasność” i „ciemność” dwudziestolecia. Zagadnienie katastrofizmu w polskiej literaturze międzywojennej, [w:] *Z problemów aksjologii literatury i kultury popularnej*, red. S. Uliasz, Wydawnictwo WSP, Rzeszów 1996, s. 33–40.

4. Opowieść o Kresach jako szanścu polskości

Kresy ucieleśniały model i symbol stanu oblężenia, co niewątpliwie wynikało z sytuacji „bycia między” potęgami zewnętrznymi, zresztą na przestrzeni dziejów różnie konkretyzowanymi; nie jest też kwestią przypadku, iż często następował swoisty renesans tradycji przedmurza⁴³. W tym kontekście warto przypomnieć niesłychanie wymowną rozprawę z 1936 roku Bogumiła Jasinowskiego, w której prześledzono topos *antemurale christianitatis*⁴⁴.

W nurcie kresowym literatury międzywojennej motywy bastionu, tarczy, strażnicy, reduty, stancy, Zbaraża oraz „postaci wypożyczonych” najczęściej z *Trylogii* Henryka Sienkiewicza pojawiają się w różnych obiegach społecznych i były wykorzystywane w sytuacjach zagrożenia rzeczywistego lub domniemanego.

Stanisław Cat-Mackiewicz, odwołując się do „polskiego archetypu oblężenia”⁴⁵, wyrażonego m.in. przez Henryka Sienkiewicza w *Trylogii*, podstawową funkcję utworów, podejmujących temat kresowy w pierwszym dziesięcioleciu międzywojnia, określał symptomatycznie: „jest manifestem Baru i Zbaraża, wydanym dla narodu, jest Janem Skrzetuskim, który przez stawy pod Zbarażem się przekradł i przed króla żądanie pomocy zaniósł”⁴⁶. Przez długi czas ten nurt literatury pełnił również rolę swoistego świadectwa historycznego, przynosząc informację o krwawych dramatach, jakie rozgrywały się na Wołyniu, Podolu czy Kijowszczyźnie w okresie rewolucji bolszewickiej i w czasach wojny domowej na Ukrainie.

Mechanizmy oblężonej twierdzy uaktywniły się w literaturze poświęconej Orłętom i obronie polskości Lwowa w 1918 i 1920 roku. Lwów stał się „sercem Kresów” i „Troją Hektorów”, nowym Zbarażem i świętym Rzymem. W legendowej interpretacji czynu Orłąt Lwowskich funkcjonował też mit kresowego rycerza, eksponujący heroiczną symbolikę, ale równocześnie dały o sobie znać podstawowe dyrektywy legendotwórcze – tendencyjnej selektywności i upraszczającej dominanty⁴⁷.

⁴³ Zob. K. Dybciak, *Tematy kresowe...*, s. 162–163. Jadwiga Krasicka w wierszu *Do Śląska*, wydanym w Nieświeżu w 1924 roku, dobrze puentowała sytuację Polski ówczesnej jako „bycie między” Niemcami a Rosją sowiecką, pisząc: „Lecz dola nasza jedna: być Ojczyzny tarczą, / Ty z zachodu, my z wschodu – póki siły starczą! / [...] Ziemię Śląska! Wypowiedz chociaż jedno słowo / W obronie tamtej ziemi, jako Ty kresowej: / Niech nas Polska przygarnie do siebie na nowo [...]”. Zob. J. Krasicka-Rogalita, *Rozstajne drogi*, Drukarnia Polskiej Spółki, Nieśwież 1924, s. 41.

⁴⁴ Zob. B. Jasinowski, *Podstawowe znaczenie kresów południowo-wschodnich w budowie psychiki i świadomości narodowej*, „Pamiętnik Literacki” 1936, nr 2, s. 214–220.

⁴⁵ Formuła wprowadzona przez J. Kwiatkowskiego, zob. tenże, *Polski archetyp oblężenia. Historia – Sienkiewicz – Mrożek – Herbert*, „Znak” 1988, nr 11, s. 40–52.

⁴⁶ Cat (S. Cat-Mackiewicz), *Triumf kobiety*, „Słowo” (Wilno) 1922, nr 62. Publikacja stanowi omówienie *Pożogi* Z. Kossak-Szczuckiej.

⁴⁷ Pojęcia upowszechnione przez A.Z. Makowieckiego. Zob. tenże, *Trzy legendy literackie. Przybyszewski, Witkacy, Gałczyński*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1980, s. 22–23. Zob.

Nie brak w nurcie kresowym literatury międzywojennej, zwłaszcza w popularnej prozie tendencyjnej, hasła wytrwania na „wschodniej rubieży” i pracy na „niwie kresowej”. Jednak w latach 30. nasila się zjawisko jawnej instrumentalizacji tradycji kresowo-rycerskiej, która poprzez stosowane zabiegi stereotypizacji i perswazyjności czyni np. z osadników wojskowych na Kresach „nowych Mohortów”, a ze szlachty zagrodowej w lansowanej wówczas akcji jej repolonizacji „potomków Skrzetuskich i Wołodyjowskich”, będących kontynuatorami idei przedmurza i reprezentantami „straży Chrystusowej”. Pojawiają się także swoiste parafrazy dzieł kultowych (przede wszystkim *Trylogii*), prowadzące dość często do jawnej agitacji patriotycznej⁴⁸.

Tę formę opowieści organizuje dyskurs obłączonej twierdzy, który czyni z Kresów pole walki o dominację ideologiczną, polityczną czy światopoglądową; przestrzeń ta przyjmuje zdecydowane homofoniczne oblicze. Dyskurs ten „wyostrza to, co dzieli” i rozczłonkuje przestrzeń na „oswojoną i nieoswojoną”, w efekcie dzieląc mieszkańców na swoich i obcych. „Rządzą tym dyskursem – zauważa A. Fiut – zasada wyłączości i zasada niealternatywności”⁴⁹.

5. Opowieść o świecie arkadyjskim

W dwudziestoleciu międzywojennym daje o sobie znać jeszcze inny subtemat kresowy, odwołujący się do wzorców rustykalno-arkadyjskich. Kresy są przedstawiane w tonacji tkliwej i rzewnej, są często upostaciowaniem mitycznego „polskiego raj”⁵⁰, rozciągającego się przeważnie na obszarach litewsko-białoruskich, nasyconego wartościami miejsca uroczego, najczęściej ziemiańsko-dworskiego, które zamieszkują jeszcze „czarowni humaniści dawnych cza-

---

także S. Uliasz, *Z dziejów legendy Orłąt Lwowskich w literaturze polskiej*, [w:] tegoż, *O literaturze Kresów i pograniczu kultur. Rozprawy i szkice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2001, s. 47–48.

⁴⁸ Zob. S. Uliasz, *Wokół „Wyprawy Wołodyjowskiego na kresy”*, „Tematy i Konteksty” 2017, nr 7, s. 185–194. Utwór Z. Grodeckiego z 1929 roku pt. *Wyprawa Wołodyjowskiego na kresy* stał się podstawą analizy mechanizmów strategii perswazyjno-propagandowej. „Wypożyczona” z *Trylogii* postać Wołodyjowskiego przybywa na kresy odrodzonej Polski, aby rozprawić się definitywnie z bolszewikami. K. Stępnik zaprezentował przykłady „koniunkcji kresowych”, w które wpisywano osobę i twórczość Henryka Sienkiewicza, przy czym nie równa się to zagadnieniu, które można opisać jako „Sienkiewiczowskie wyobrażenie kresów” – zob. tenże, *Henryk Sienkiewicz. Koniunkcje kresowe*, [w:] *Dyskursy pogranicza. Wektory literatury*, red. J. Pasterska, Z. Ożóg, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2019, s. 131.

⁴⁹ Zob. A. Fiut, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 14. E. Dutka dodaje, iż ta forma dyskursu kresowego po części ukazuje jego charakter kolonialny, gdyż obnaża poczucie wyższości wobec otoczenia, traktowanego w protekcyjny sposób. Zob. E. Dutka, *Próby topograficzne...*, s. 122.

⁵⁰ Zob. J. Błoński, *Polski raj*, „Tygodnik Powszechny” 1987, nr 51/52, s. 3.

sów”, ucieleśniający „idyllę oryginalności”, uwidaczniającą się tym bardziej, że zbliża się „epoka standaryzacji”⁵¹. Powstaje swoista pieśń o ziemi ojczystej (zob. np. twórczość Jana Bułhaka czy znacznie bogatszą artystycznie poezję Leonarda Podhorskiego-Okołowa), odwołująca się do paradygmatu stworzonego przez Adama Mickiewicza oraz do „uproszczonych” wzorców upowszechnionych m.in. przez Wincentego Pola w *Pieśni o ziemi naszej* czy przez „lirnika wioskowego” – Władysława Syrokomłę.

Kategoria nostalgicznego piękna konkretyzuje się również w tekstach o leśnym bytowaniu (por. *Lato leśnych ludzi* Marii Rodziewiczówny) oraz utożsamiających tę przestrzeń z przygodą łowiecką, postrzeganą jednak już wedle reguł sezonu myśliwskiego (por. utwory Juliana Ejsmonda czy Stanisława Dzikowskiego, *Egzotyczna Polska*). Natomiast Tadeusz Dołęga-Mostowicz w pejzażu egzotycznej Polski i odpowiednio wystylizowanych realiach wiejsko-kresowych z powodzeniem upowszechniał bań o znachorze/lekarzu, realizując właśnie w *Znachorze* swe pisarskie założenie o stworzeniu „dodatnich, dobrych charakterów”⁵². Zatem w różny sposób ten nurt literatury kresowej zaspokajał ludzkie tęsknoty za krainą szczęścia.

W syntetycznym oglądzie Kresów jako świata arkadyjskiego nie do pominięcia są relacje dwóch cudzoziemek – Francuzki (Rosse Bailly) i Amerykanki (Louise Arner Boyd), które w połowie lat 30. międzywojnia wędrowały po Kresach Wschodnich⁵³. Pokłosem ich peregrynacji były w pierwszym wypadku reportaże, w drugim zaś – przeważnie zdjęcia. Fascynowały ich światy urzekające własnym językiem, strojem, kulturą materialną. Dostrzegały różnorodność etniczną mieszkańców tych ziem, osobisty urok i godność ludzi prostych, reprezentujących wartości, które odchodziły stopniowo do zbiorowej pamięci kultur rustykalnych, uwidaczniające się zwłaszcza z perspektywy cywilizacji industrialnej.

Opowieść o świecie arkadyjskim zawiera ponadto sensy związane z terminem „matecznik”, odnosząc się do miejsca, gdzie przechowywane są najbardziej cenne wartości o strukturze *arche*, które będąc synonimem uroku pierwotności i skarbów prostego życia, urastały do rangi kolebki cywilizacji. Właśnie w latach 30. okresu międzywojennego Stanisław Vincenz – „Homer Huculszczyzny”, publikując *Prawdę starowieku*, rozpoczął pracę nad stworzeniem wielkiego eposu o „ostatniej wyspie słowiańskiej Atlantydy”, która przeobraziła się w „alegoryczną wizję świata”⁵⁴. Podejmowana przez Vincenza wyprawa w czas Arkadii, stawała się formą odzyskiwania *arche* raju, który mieścił się w dorzeczach Prutu i Czeremoszu/ów, świata, który był „mądry, dobry i szczęśliwy”.

⁵¹ Zob. W. Lednicki, *Pamiętniki*, t. 1, B. Świdorski, Londyn 1963, s. 559.

⁵² Zob. W. Kalinowska, *Rozmowa z autorem „Znachora”*, „Kino” 1937, nr 1 (cyt. za: J. Górski, *Parweniusz z rodowodem. Biografia T. Dołęgi-Mostowicza*, Iskry, Warszawa 2021, s. 270).

⁵³ Poszerzone rozważania zob. S. Uliasz, *Literatura Kresów...*, s. 151–153.

⁵⁴ Zob. tamże, s. 157.

Dyskurs nostalgiczno-arkadyjski, przesądający o wielu formach i sensach analizowanego subtematu, pozwalał Kresy metonimicznie postrzegać z przestrzenią idylliczno-mityczną, przechowującą najcenniejsze wartości o strukturze „arche”, które są źródłem zsakralizowanych wzorców godnych naśladowania. Znaczenie tego dyskursu wzrasta w sytuacji, gdy jego rewersem w literaturze Dwudziestolecia był dyskurs martyrologiczno-katastroficzny.

6. Opowieść o wielostylowej i wielogłosowej wspólnotcie kresowej

Kresy faktycznie były obszarem niezwykle zróżnicowanym pod względem narodowościowym, religijnym i kulturowym, były przestrzenią, gdzie krzyżowały się różnorakie „światoodczucia”, by przywołać formułę autorstwa Michała Bachtina⁵⁵. Tadeusz Chrzanowski sens relacji i zetknięć pomiędzy owymi wspólnotami ujmował następująco:

Narody mają na swych obrzeżach bardzo często strukturę plazmy, która miękko wlewa się na obszary dotychczas przez nią nie wypełnione i natrafiając tam na inne plazmy, albo się z nimi łączy, albo kształtuje skomplikowany układ enklaw, diaspor i kolonii⁵⁶.

Pisarze wyrastający w atmosferze szacunku dla wielostylowej kultury dawnej Polski, egzystujący na styku kultur, wier i języków uzyskiwali odpowiednią perspektywę oceny polityki wschodniej Polski międzywojennej. Kresowi reprezentanci literatury *quasi*-dokumentarnej (np. Ksawery Pruszyński, Józef Mackiewicz czy Melchior Wańkiewicz) przestrzegali, iż Polska, negując tradycję Commonwealthu, zmierzała w kierunku „radosnej frazeologii” i „samobójczego zakłamania”. Zwłaszcza Józef Mackiewicz w *Buncie rojstów* obnażał m.in. słynny „bluff Druł”, „wileński miraż drugiej Gdyni”⁵⁷. Z kolei Ksawery Pruszyński w *Podróż po Polsce*, dostrzegając co prawda olbrzymie możliwości polskie na Kresach – symbolizowane chociażby przez wspaniałość Kanału Ogińskiego, powstałego w okresie najbardziej niepomysłnym dla Polski – demaskował błędy polskiej polityki społecznej, narodowościowej, gospodarczej oraz kulturalnej na Kresach⁵⁸.

⁵⁵ Zob. tamże, s. 159

⁵⁶ T. Chrzanowski, *Kresy czyli obszary tęsknot*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2001, s. 8.

⁵⁷ Zob. S. Uliasz, *Literatura Kresów...*, s. 41.

⁵⁸ Zob. J. Kolbuszewski, *Legenda Kresów w literaturze polskiej XIX i XX w.*, [w:] *Między Polską etniczną a historyczną*, s. 82–83. Autor analizuje wymowną scenę z pastuchem Radionem, która czytana obecnie w perspektywie postkolonialnej uzyskuje jeszcze inne sensory. Według H. Gosk w polskiej wersji dyskurs kolonialny przyjmował też cechy mieszane – dyskursu dominującego i kontr-dyskursu zarazem, czego przykładem są reportaże „kresowe” J. Mackiewicza i K. Pruszyńskiego. Zob. H. Gosk, *Polski dyskurs kresowy...*, s. 248–249.

To przypominanie wielkiego dziedzictwa historyczno-kulturowego dawnej Rzeczypospolitej odbywało się w aurze międzywojennych dyskusji o istocie i randze tzw. idei jagiellońskiej⁵⁹. Np. Stanisław Vincenz, patrząc na dawną mapę przedrozbiorowej Polski, poświadczającą jej wielonarodowy i wielowyznaniowy charakter, zwracał uwagę na hierarchię wartości przyjętą przez Rzeczpospolitą Obojga Narodów, którą symbolizowała legenda jagiellońska. Pisał:

nie mogłem się rozstać i nigdy się nie rozstanę z tradycją tak zwaną jagiellońską. A mianowicie od Karaimów na północy aż do Hucułów czy chasydów (jako produkt regionalny), a historycznie na przykład od Jezuitów w Smoleńsku, siewców oświaty na Moskwę, aż do Arian polskich [...], to wszystko dla mnie całkiem widoczne – Polska⁶⁰.

E. Czapplejowicz, puentując myślenie Vincenza w kwestii styków kultur, zauważa, iż bycie na granicach „uczy i przysposabia do uniwersalizmu daleko bardziej, a nade wszystko głębiej, niż życie w centrum, które pozbyło się już swych granic i zapomniało o nich”⁶¹. Dzieło pt. *Na wysokiej połoninie* wyrastało z wielowątkowej tradycji dawnej Rzeczypospolitej, mieszcząc się równocześnie w rejonach polskiej tradycji kultury artystycznej, jak i w dziedzictwie różnych kultur lokalnych Huculszczyzny. Jan A. Choroszy wykazał, iż pojęcie wspólnoty lokalnej oraz łącząca się z nim zasada współistnienia opierała się u Vincenza, oprócz zapatrzenia na tradycję jagiellońską, na realnym, autopsyjnym doświadczeniu pisarza, odnosząc się do rozpoznawanego przez tego twórcę „wewnętrznego mechanizmu wielokulturowej wspólnoty”⁶².

Jednak coraz bardziej ta wspólnota terytorialno-kulturowa, którą w Dwudziestoleciu reprezentowały jeszcze mniejszości narodowe, przemieszczała się do zmytyzowanej pamięci, funkcjonując pełniej pod postacią bardziej intencjonalnych aniżeli rzeczywistych wartości, takich jak tolerancja, dialog, pojednanie; wartości, które przynależą do uniwersum kultury. Materiał tematyczny, który pojawiał się w tym modelu opowieści, egzemplifikował swoistą palimpsestowość, którą starano się wymodelować z syntezy różnorodnych narodowościowych i kulturowych pierwiastków. Motyw syntetyzowania „ukraińskości”, „białoruskości”, „litewskości”, „huculskości” z „polskością” uwidaczniał się zarówno w planie treści, jak i w planie wyrażania (leksyka, obrazowanie, stylizacje gatunkowe etc.). Wymowne stają się utwory Jarosława Iwaszkiewicza⁶³ (np. *Księżyc*

⁵⁹ Zob. S. Uliasz, *Literatura Kresów...*, s. 162–168. Zob. także tenże, *Opowieść Jerzego Stempowskiego o „Kresach”...*, s. 489–493.

⁶⁰ S. Vincenz, *Na wysokiej połoninie. Pasma 3, Barwinkowy wianek*, Pax, Warszawa 1983, s. 564.

⁶¹ E. Czapplejowicz, *Kresy i Europa*, „Przegląd Humanistyczny” 1992, nr 3, s. 49.

⁶² Zob. J.A. Choroszy, *Kresowość Stanisława Vincenza*, „Konteksty Kultury” 2020, nr 2, s. 204.

⁶³ Znamienne są słowa Cz. Miłosza: „Kraj Iwaszkiewicza łączył się w mojej wyobraźni z Ukrainą Malczewskiego, Słowackiego, Goszczyńskiego, Zaleskiego [...] także Sienkiewicza. [...] [Iwaszkiewicz] urzekł mnie jako „pisarz kresowy”, i nie przysięgłbym, że tracąc swoją ukraińskosc nie

wschodzi, *Voci di Roma*), Józefa Łobodowskiego, Krystyny Kraheleskiej, Zofii Bohdanowiczowej (*Droga do Daugiel*), Olgi Dauksztówny czy w nieco innej poetyce zapisane *Szczenięce lata* Melchiora Wańkowicza.

Ten model literatury przeobraża się w opowieść o Kresach jako swoistej „wspólnocie komunikatywnej”, a „źródła mocy” czerpie z idei określanej mianem „dialogicznego efektu pogranicza”, przeobrażając wszakże „wzmógłony regionalizm”⁶⁴ w tęsknotę za uniwersum kultury, czyli zespołem wartości istotnych, stając się „słowem dla świata”. Ten subtemat kresowy, najwyraźniej spośród pozostałych, przyjmuje postać rozbudowanego zwłaszcza przez Stanisława Vincenza dyskursu irenistycznego⁶⁵, który u pozostałych wymienionych twórców funkcjonował jako dyskurs *quasi*-irenistyczny, eksponujący – choć w różnych formach artystycznych i ontologicznych – wiarę w pokojowe współistnienie różnorodnych nacji, kultur i religii⁶⁶.

Czytanie nurtu kresowego w literaturze tego czasu może przebiegać nie tylko z uwzględnieniem opisanych tu reprezentatywnych modeli opowieści. Wydaje się, że analiza i interpretacja tematu kresowego w Dwudziestoleciu winna również obejmować usytuowanie poszczególnych subtematów kresowych na tle nurtu szkoły ukraińsko-wołyńskiej i szkoły litewsko-białoruskiej w literaturze polskiej, a ponadto w perspektywie znaczących strategii artystycznych i toposów, w kontekście narracji migracyjnych, w kontekście sowietologicznym, w perspektywie intertekstualnych relacji oraz w kontekście krytyki postkolonialnej. Jednakże ze względu na odmienną osobliwość wskazany zestaw problemów znajdzie się w odrębnej części badawczego projektu.

Bibliografia

Abramowska J., *Serie tematyczne*, [w:] tejsze, *Powtórzenia i wybory. Studia z tematyki i poetyki historycznej*, Rebis, Poznań 1995, s. 34–52.

---

stracił później części swojej siły” – tenże, *Rok myśliwego*, Znak, Kraków 1991, s. 179. Warto dodać, że po II wojnie światowej nie wszystkie utwory lwaskiewicza, które nawiązywały do idei jagiellońsko-batoriańskich, były przez autora publikowane; dotyczy to zwłaszcza tomu z 1931 r. *Powrót do Europy* (w edycjach późniejszych nie znalazły się *Oda* i *Do Karola Szymanowskiego*).

⁶⁴ S. Łempicki, *Udział ziem południowo-wschodnich...*, s. 398.

⁶⁵ J.A. Choroszy konkluduje: „kulturowo pojmowana kresowość” stała się u Vincenza „kategorią aksjologiczną – łączyła mity i fantazmaty przedmurza chrześcijaństwa, najszlachetniejszej polskości oraz heroiczności szlachecko-rycerskiego życia. Vincenzowskie pojmowanie Kresów styka się z tą aksjologią – w przywołaniu tradycji jagiellońskiej – lecz przekracza ją w płaszczyźnie ontologicznej i etycznej” – tenże, *Kresowość Stanisława Vincenza*, s. 199.

⁶⁶ Zob. S. Uliasz, *Opowieść Jerzego Stempowskiego...*, s. 493. A. Fiut nazywa ten rodzaj dyskursu dyskursem symbiozy – zob. tenże, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 13–14.

- Bakuła B., *Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego (zarys problematyki)*, „Teksty Drugie” 2006, nr 6, s. 11–33.
- Battaglia O.F., *Katolickie piśmiennictwo w Polsce niepodległej*, [w:] *Udział twórczości katolickiej w dzisiejszej literaturze świata. Zbiorowy zarys monograficzny*, t. 2, przeł. J. Birkenmajer, Wydawnictwo Księży Jezuitów, Kraków 1935, s. 89–100.
- Beauvois D., *Moja przygoda z Kresami*, „Ruch Literacki” 1989, z. 4/5, s. 281–291.
- Beauvois D., *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2005.
- Błoński J., *Bezdadne rozważania starego krytyka, który zastanawia się, jak napisać historię prozy polskiej w latach istnienia Polski Ludowej*, „Teksty Drugie” 1990, nr 1, s. 5–24.
- Błoński J., *Polski raj*, „Tygodnik Powszechny” 1987, nr 51/52, s. 3.
- Burkot S., *Proza XX-lecia międzywojennego z perspektywy współczesnej*, „Miesięcznik Literacki” 1978, nr 9, s. 88–99.
- Cat (S. Cat-Mackiewicz), *Triumf kobiety*, „Słowo” (Wilno) 1922, nr 62, s. 2–3.
- Choroszy J.A., *Kresowość Stanisława Vincenza*, „Konteksty Kultury” 2020, nr 2, s. 199–212.
- Chrzanowski T., *Kresy czyli obszary tęsknot*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2001.
- Czachowski K., *Maria Rodziewiczówna na tle swoich powieści*, Wydawnictwo Polskie R. Wegner, Poznań [1935].
- Czachowski K., *Obraz współczesnej literatury polskiej 1884–1933*, t. 3: *Ekspresjonizm i neorealizm*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, Lwów 1936.
- Czaplejewicz E., *Czym jest literatura kresowa?*, [w:] *Kresy w literaturze. Twórcy dwudziestowieczni*, red. E. Czaplejewicz, E. Kasperski, Wiedza Powszechna, Warszawa 1996, s. 7–73.
- Czaplejewicz E., *Kresy i Europa*, „Przegląd Humanistyczny” 1992, nr 3, s. 41–50.
- Czaplejewicz E., *Królestwo różnorodności*, [w:] E. Czaplejewicz, E. Kasperski, *Literatura i różnorodność. Kresy i pogranicza*, DiG, Warszawa 1996, s. 1–8.
- Davies N., *Un monde bouleverse*, [w:] *Les confins de l'ancienne Pologne. Ukraine, Lituanie, Biélorussie XVI–XX siècles*, ed. D. Beauvois, Presses Universitaires de Lille 1988, s. 13–17.
- Dutka E., *Próby topograficzne. Miejsca i krajobrazy w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014.
- Dybiak K., *Tematy kresowe w XX-wiecznej literaturze polskiej*, [w:] *Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa – Londyn 1999, s. 162–167.

- Dyłałowa H., *Kresy wschodnie we wspomnieniach*, [w:] *Europa nieprovincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa – Londyn 1999, s. 156–161.
- Eberhardt P., *Kresy Wschodnie – granice, terytorium, ludność polska*, [w:] *Europa nieprovincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa – Londyn 1999, s. 29–39.
- Estreicher S., *Przedmowa*, [w:] M. Dunin-Kozicka, *Burza od Wschodu*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1925.
- Estreicher S., *Przedmowa*, [w:] Z. Kossak-Szczucka, *Požoga*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1922.
- Fik I., *Dwadzieścia lat literatury polskiej (1918–1938)*, [w:] tegoż, *Wybór pism krytycznych*, oprac. A. Chruszczyński, Książka i Wiedza, Warszawa 1961, s. 409–542.
- Fiut A., *Wielkie Księstwo Litewskie: między utopią a nostalgią*, [w:] *Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. T. Bujnicki, K. Stępnik, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2005, s. 9–16.
- Gosk H., *Polski dyskurs w niefikcjonalnych zapisach międzywojennych. Próba lektury w perspektywie postcolonial studies*, [w:] *Dwudziestolecie 1918–1939. Odkrycia, fascynacje, zaprzeczenia*, red. A.S. Kowalczyk, T. Wójcik, A. Zieniewicz, Elipsa, Warszawa 2010, s. 231–249.
- Górski J., *Parwenuisz z rodowodem. Biografia T. Dołęgi-Mostowicza*, Iskry, Warszawa 2021.
- Grodecki Z., *Wyprawa Wołodyjowskiego na kresy*, Nakładem „Lwowskiego Kuriera Porannego”, Lwów 1929.
- Hadaczek B., *Historia literatury kresowej*, Universitas, Kraków 2011.
- Iwaszkiewicz J., *Niewiasty kresowe*, „Wiadomości Literackie” 1926, nr 5, s. 5.
- Jarzębski J., *Exodus (ewolucja obrazu kresów po wojnie)*, [w:] tegoż, *W Polsce, czyli wszędzie. Szkice o polskiej prozie współczesnej*, PEN, Warszawa 1992, s. 129–147.
- Jasinowski B., *Podstawowe znaczenie kresów południowo-wschodnich w budowie psychiki i świadomości narodowej*, „Pamiętnik Literacki” 1936, nr 2, s. 214–220.
- Jeziorska-Haładaj J., *Opowiadanie i oddziaływanie*, [w:] *Wiek teorii. Sto lat nowoczesnego literaturoznawstwa polskiego*, red. nauk. D. Ulicka, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 2020, s. 320–368.

- Kiersnowski R., *Kresy przez małe i wielkie „K” – kryteria tożsamości*, [w:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, red. K. Handke, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 1997, s. 109–118.
- Kolbuszewski J., *Dramat pomniejszania granic*, „Odra” 1989, nr 11, s. 42–49.
- Kolbuszewski J., *Legenda Kresów w literaturze polskiej XIX i XX w.*, [w:] *Między Polską etniczną a historyczną*, red. W. Wrzeński, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1988, s. 47–95.
- Kończakowski S., *Literatura kresów polskich. Powieść i pamiętniki*, „Przegląd Warszawski” 1925, nr 50, s. 153–160.
- Kossak-Szczucka Z., *Pożoga. Wspomnienia z Wołynia 1917–1919* (1922), Księgarnia św. Jacka, Katowice – Cieszyn 1990.
- Krasicka-Rogalita J., *Rozstajne drogi*, Drukarnia Polskiej Spółki, Nieśwież 1924.
- Krzyżanowski J., *Literatura pamiętnikarsko-podróżnicza*, „Przegląd Warszawski” 1923, nr 25, s. 93–103.
- Kwiatkowski J., *Polski archetyp obłączenia. Historia – Sienkiewicz – Mrozek – Herbert*, „Znak” 1988, nr 11, s. 40–52.
- Lednicki W., *Pamiętniki*, t. 1, B. Świdzki, Londyn 1963.
- Łempicki S., *Udział ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w piśmiennictwie polskim*, „Pamiętnik Literacki” 1936, nr 2, s. 390–401.
- Makowiecki A.Z., *Trzy legendy literackie. Przybyszewski, Witkacy, Gałczyński*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1980.
- Między Polską etniczną a historyczną*, red. W. Wrzeński, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1988.
- Miłosz C., *Rok myśliwego*, Znak, Kraków 1991.
- Nicieja S.S., *O „kresomanii” i „kresofobii”*, [w:] tegoż, *Kresowa Atlantyda. Historia i mitologia miast kresowych*, t. 19, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2023, s. 5–18.
- Olejniczak J., *Posłowie*, [w:] Z. Kossak-Szczucka, *Pożoga. Wspomnienia z Wołynia 1917–1919*, Księgarnia św. Jacka, Katowice – Cieszyn 1990.
- Paźniewski W., *Gramatyka rozproszenia*, Wydawnictwo i Agencja Autorska Offmax, Sosnowiec 1995.
- Rodziewiczówna M., *Lato leśnych ludzi* (1920), Książka i Wiedza, Warszawa 1995.
- Rodziewiczówna M., *Niedobitowski z granicznego bastionu* (1926), Krajowa Agencja Wydawnicza, Białystok 1991.
- Siewior K., *Wielkie poruszenie. Pojałtańskie narracje migracyjne w kulturze polskiej*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 2018.
- Skirmuntt K., *Idea jagiellońska a polityka kresowa*, Lux, Wilno 1925.
- Stempowski J., *Etapy pewnego odwrotu* (1960), [w:] tegoż, *W dolinie Dniestru. Pisma o Ukrainie*, wybrał, opracował, posłowiem i przypisami opatrzył A.S. Kowalczyk, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 2014, s. 342–348.

- Stępnik K., *Henryk Sienkiewicz. Koniunkcje kresowe*, [w:] *Dyskursy pogranicza. Wektory literatury*, red. J. Pasterska, Z. Ożóg, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2019, s. 130–159.
- Tomaszewska W., *Metafizyczne i religijne. Problem subtematu w dziele literackim na przykładzie prozy kresowej Włodzimierza Odojewskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2011.
- Uliasz S., „Jasność” i „ciemność” dwudziestolecia. Zagadnienie katastrofizmu w polskiej literaturze międzywojennej, [w:] *Z problemów aksjologii literatury i kultury popularnej*, red. S. Uliasz, Wydawnictwo WSP, Rzeszów 1996, s. 33–40.
- Uliasz S., *Literatura Kresów – kresy literatury. Fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*, Wydawnictwo WSP, Rzeszów 1994 (przekład na jęz. ukraiński: *Literatura pograniccja – pograniccja literaturi: (fenomen schidnich Kresiv u polskij literaturi mizvoennogo dvadcatilittja)*, Wyd. Nacionalnij Universitet im. Tarasa Szewczenki, perkl. R. Radisevs’kogo, Kiiv 2011).
- Uliasz S., *Opowieść Jerzego Stempowskiego o „Kresach”. Rekonesans badawczy*, „Studia Filologiczne UJK” 2020, t. 33, s. 477–496.
- Uliasz S., *Problem Kresów w literaturze polskiej lat 1918–2018. Znaczące perspektywy interpretacyjne*, „Tematy i Konteksty” 2018, nr 8, s. 17–42 (wersja anglojęzyczna: *Kresy (Polish Eastern Borderlands) in Polish Literature of 1918–2018. Significant Interpretative Perspectives*, „Tematy i Konteksty” 2020, nr 1, s. 335–363).
- Uliasz S., *Wokół „Wyprawy Wołodyjowskiego na kresy”*, „Tematy i Konteksty” 2017, nr 7, s. 185–194.
- Uliasz S., *Z dziejów legendy Orląt Lwowskich w literaturze polskiej*, [w:] tegoż, *O literaturze Kresów i pograniczu kultur. Rozprawy i szkice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2001, s. 43–64.
- Vincenz S., *Na wysokiej połoninie. Pasma 3, Barwinkowy wianek*, Pax, Warszawa 1983.
- Wańkowicz M., *Czerwień i amarant. Szczęnięce lata. Opierzona rewolucja*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1974.
- Wiegandt E., *Austria felix, czyli o micie Galicji w prozie współczesnej*, [w:] *Modele świata i człowieka. Szkice o powieści współczesnej*, red. J. Świąch, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1985, s. 113–143.

Kresy (Polish Eastern Borderlands) theme in the interwar period and its model representations

Abstract

As regards Polish literature of the years 1918–1939, the Polish Eastern Borderland theme has been described both in occasional approaches (especially from the perspective of “close observation”) as well as from the perspective of “distant observation”. However, less attention has been paid to the issue of typological organization of literature set in the realities and myths of the Eastern Borderlands, which were nonetheless crucial during the Second Polish Republic. This article proposes to view the literature of that time by highlighting representative stories about the “Borderlands”. The following forms of stories have been given a closer look: the story of the community of the suffering and exiles, the story of the Eastern Borderlands as a bastion of Polishness, the story of an Arcadian world, and the story of a multi-stylistic and polyphonic Borderland community. In the course of the conducted analyses, the internal dynamics of representations of the described world within model representations have been observed and highlighted. In interwar Polish literature, there appears to be a seemingly homogeneous model of stories about the “Borderlands”, which in reality is highly diversified. In the final part of the article, a set of research problems is indicated, the inclusion of which will bring a fuller understanding of the Borderland movement in the literature of that time.

Keywords: theme as a research category, thematic series, migration of imagination, controversies surrounding the notion of “Polish Eastern Borderlands”, borderland literary discourse, typology of borderland stories/narratives, Polish literature of the years 1918–1939.

Translated by Barbara Niedziela